

From Utopia to Reality: Formulating a Realist Approach in Political Thought

Abbas Emadi¹, Reza Ostovar²

¹ Assistant Professor, Department of Political Science, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran
(Corresponding author). emadi@modares.ac.ir

² PhD., student in political thought, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.
reza.ostovar1375@gmail.com

Abstract

The tension between reality and ideal, or between “what is” and “what ought to be,” has remained a persistent concern in the history of political thought. Although positivist and behavioral approaches to political science sought to marginalize normative and prescriptive concerns by concentrating primarily on the explanation of political facts, the revival of normative political thought in recent decades has once again made the relationship between reality, ideals, and political action a significant theoretical issue. Against this background, the purpose of this article is to formulate and theoretically develop a distinct approach termed the “Realistic Approach”. The study seeks to demonstrate that political thinking need not be confined to the conventional alternatives of idealistic abstraction, submission to existing realities, or pragmatic expediency. The central research question is: How can the relationship among objective realities, normative ideals, and practical prescriptions be explained in political thought? More specifically, can the relationship between “what is,” “what ought to be,” and “what ought to be done” be adequately explained through the conventional opposition among idealism, realism, and pragmatism, or does it require a distinct conceptual framework? The history of political thought indicates that these three approaches have emphasized different dimensions of political reasoning. Idealism primarily focuses on “what ought to be,” giving priority to normative principles, values, and desirable political ends, often without sufficiently considering the practical conditions and constraints of their realization. Realism concentrates on “what is,” emphasizing existing realities, power relations, historical circumstances, and practical limitations, but may ultimately accommodate itself to the existing order at the expense of normative ideals. Pragmatism, meanwhile, emphasizes “what ought to be done,” evaluating political ideas and prescriptions primarily in terms of their practical utility, consequences, and effectiveness. The problem addressed by this study

---

Cite this article: Emadi, A. & Ostovar, R. (2026). From Utopia to Reality: Formulating a Realist Approach in Political Thought. *Political science*, 29(1), p. 7-30. <https://doi.org/10.22081/psq.2026.75005.3137>

Received: 2025-09-03

Revised: 2025-12-24

Accepted: 2026-01-16

Published online: 2026-03-30

Type of article: Research Article

Publisher: Bağır al-Olum University

©2026/authors retain the copyright and full publishing rights

<https://psq.bou.ac.ir/>

is therefore whether these three approaches exhaust the possible forms of political thinking or whether a fourth approach can establish a more productive relationship between reality, ideals, and action. This study employs an analytical-comparative methodology. It examines the conceptual foundations and distinctive characteristics of idealism, realism, and pragmatism through a critical engagement with selected examples from the history of political thought and the ideas of prominent political thinkers. The comparative analysis is used to identify the epistemological, normative, and practical assumptions underlying each approach and to clarify their respective positions concerning the relationship between reality and ideals. On this basis, the study seeks to extract and formulate the conceptual components of the Realistic Approach. The findings indicate that the Realistic Approach is distinguished by four fundamental characteristics. First, political thinking should be grounded in an accurate and comprehensive understanding of existing reality. Social problems, political crises, historical circumstances, power structures, and the concrete conditions of political life constitute the starting point of political reflection. In this respect, the Realistic Approach differs from idealism by refusing to begin with an abstract and purely imagined political order detached from concrete circumstances. Second, it emphasizes the primacy of thought over reality. Attention to existing realities does not imply submission to them; rather, reality must be critically examined and evaluated through the categories, concepts, and normative standards of political thought. This principle preserves the autonomy of thought and prevents political reflection from becoming merely an instrument for legitimizing or reproducing the status quo. Third, the Realistic Approach maintains a commitment to ideals in light of practical possibilities and constraints. Ideals are neither abandoned when confronted with reality nor treated as immutable commands entirely detached from the conditions of their realization. Instead, they function as guiding normative principles whose priority, interpretation, and modes of implementation may be reconsidered and adjusted in response to concrete circumstances. Fourth, the Realistic Approach requires avoiding pragmatism and purely interest-driven reasoning. Practical feasibility and effectiveness are important considerations, but they cannot constitute the sole criteria for evaluating political ideas and prescriptions. Political ideals retain intrinsic normative significance and should not be sacrificed merely for immediate utility or efficiency. These characteristics distinguish the Realistic Approach from the three competing approaches. Unlike realism, it does not equate attention to reality with accommodation to the status quo. Unlike idealism, it does not disregard the practical limitations and conditions necessary for the realization of normative ideals. Unlike pragmatism, it does not reduce the validity of ideas and values to their usefulness or practical consequences. Instead, it seeks to establish a dynamic relationship between reality and ideals, theory and practice, and stability and reform-oriented dynamism. The study concludes that the relationship between “what is,” “what ought to be,” and “what ought to be done” cannot be adequately explained through a simplistic opposition between idealism, realism, and pragmatism. The Realistic Approach offers a distinct theoretical framework in which reality constitutes the starting point and the boundary of possibility for political reflection, but not its ultimate normative criterion. Ideals remain indispensable as sources of direction and normative evaluation, but their realization requires continuous reconsideration in light of concrete circumstances, available resources, social conditions,

and practical constraints. Political action, accordingly, should neither wait for the realization of a perfect utopia nor abandon normative aspirations for the sake of immediate efficiency. Rather, the Realistic Approach advocates gradual and feasible reform within a long-term normative trajectory. It can therefore be understood as a theoretically grounded middle path between radical idealism and radical realism, while remaining distinct from pragmatism: a mode of political thinking that connects theory and practice within the “geography of the possible.” Through a dynamic and dialectical interaction between “what is” and “what ought to be,” it seeks to preserve the normative significance of political ideals while creating realistic conditions for their gradual, feasible, and meaningful realization.

Keywords: Idealism, realism, pragmatism, realistic outlook, political thought.

از آرمان شهر تا واقعیت: صورت‌بندی رهیافت واقع‌نگری در اندیشه سیاسی

عباس عمادی^۱، رضا استوار^۲

^۱ استادیار، گروه علوم سیاسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. (نویسنده مسئول). emadi@modares.ac.ir
^۲ دانشجوی دکتری اندیشه سیاسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. reza.ostovar1375@gmail.com

چکیده

اندیشه‌های سیاسی از منظر منطق درونی تفکر، بر اساس سه مؤلفه «توصیف و تبیین واقعیت‌ها»، «ترسیم آرمان‌ها و ایده‌ها» و «تجویز راهکارهای عملی» شکل می‌گیرند. اگرچه برخی رویکردها در علوم سیاسی، دوگانگی میان «آرمان» و «واقعیت» را به چالش کشیده‌اند، با احیای اندیشه سیاسی هنجاری در دهه‌های اخیر بار دیگر به مسئله‌ای مهم در اندیشه سیاسی تبدیل شده است؛ بر این اساس پرسش اصلی مقاله حاضر آن است که نسبت میان واقعیت‌های عینی، آرمان‌ها و تجویزهای عملی در اندیشه سیاسی چگونه قابل تبیین است؟ بررسی تاریخ اندیشه سیاسی نشان می‌دهد که اندیشه‌ورزی سیاسی بیشتر تحت تأثیر سه رویکرد آرمان‌گرایی، واقع‌گرایی و عمل‌گرایی شکل گرفته است. واقع‌گرایان بیشتر بر «آنچه هست»، آرمان‌گرایان بر «آنچه باید باشد» و عمل‌گرایان بر «آنچه باید انجام شود» تأکید دارند. مقاله حاضر با بهره‌گیری از روش تحلیلی-تطبیقی و با بررسی دیدگاه‌های شماری از متفکران سیاسی، در پی استخراج و صورت‌بندی الگویی متمایز با عنوان «واقع‌نگری» است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که رهیافت واقع‌نگری بر چهار مؤلفه اساسی استوار است: «اندیشه‌ورزی بر مبنای درک دقیق واقعیت موجود»، «تقدم اندیشه بر امر واقع»، «تعهد به آرمان‌ها در پرتو امکانات و محدودیت‌های عملی» و «پرهیز از عمل‌گرایی و منفعت‌اندیشی صرف»؛ بر این اساس واقع‌نگری می‌کوشد میان آرمان و واقعیت، نظر و عمل، و محافظه‌کاری و پویایی اصلاح‌گرایانه پیوند برقرار کند. واقع‌نگری راهی میانه و هوشمندانه برای پیوند دادن اندیشه و عمل در جغرافیای ممکن‌هاست؛ رویکردی که نه آرمان‌ها را قربانی واقعیت‌ها می‌کند و نه در ورای واقعیت‌ها به خیال‌پردازی محض می‌پردازد و نه به عمل‌گرایی متمایل می‌شود، بلکه با تعامل دیالکتیک میان «هست» و «باید»، زمینه را برای تحقق تدریجی و امکانی آرمان‌ها فراهم می‌آورد.

کلیدواژه‌ها: آرمان‌گرایی، واقع‌گرایی، عمل‌گرایی، واقع‌نگری، اندیشه سیاسی.

استاد به این مقاله: عمادی، عباس؛ استوار، رضا (۱۴۰۵). از آرمان‌شهر تا واقعیت: صورت‌بندی رهیافت واقع‌نگری در اندیشه سیاسی. علوم سیاسی، ۲۹(۱).

ص ۳۰-۳۱. <https://doi.org/10.22081/psq.2026.75005.3137>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۲؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۱۰/۰۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۲۹؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۱۰

© ۱۴۰۵ / نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند. نوع مقاله: پژوهشی ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

<https://psq.bou.ac.ir/>

مقدمه

دانش سیاسی، به مفهوم عام آن، قلمروهای پژوهشی متعددی را در بر می‌گیرد که یکی از بنیادی‌ترین و مهم‌ترین آنها حوزه «اندیشه سیاسی» است. اندیشه سیاسی معطوف به هنجارها و ارزش‌ها در عرصه سیاست است و به بیان آرمان‌ها و مطلوب‌ها و بایدها و نبایدها می‌پردازد. عموم متفکران سیاسی در فرایند اندیشه‌ورزی در پی ترسیم چشم‌انداز و وضعیت سیاسی مطلوب هستند و آن را از وضع سیاسی نامطلوب تمایز می‌بخشند. به لحاظ تاریخی، دانش سیاسی در دوران کلاسیک یونان، قرون وسطی و عصر کلاسیک اسلامی، دانشی هنجاری بوده است؛ یعنی دانشی که حاصل اندیشه‌ورزی برای تدوین نظری، یک سامان سیاسی مطلوب است.^۱ این نوع رهیافت معرفتی، وضع موجود را وضع نامطلوب می‌داند و با اندیشه‌ورزی در پی ارائه هنجار و راهکار برای استقرار نهادهای مناسب بود (منوچهری و همکاران، ۱۳۸۷، صص. ۱۴۵-۱۴۶).

در حکمت سیاسی دیرین، کارویژه سیاست دستیابی به غایات و آرمان‌ها و عمل برای گذار از وضع موجود به وضعی مطلوب بود که در آن بهروزی، بهزیستی و سعادت انسان‌ها تأمین شود (بشیریه، ۱۴۰۰، ص ۲۹)؛ براین اساس خصلت اندیشه سیاسی هنجاری تمایز میان واقعیت و آرمان است و به لحاظ معرفت‌شناسی، بر دوگانه ذهن-عین، آرمان-واقعیت یا عینیت‌ها-ایده‌ها و مفاهیم مبتنی است. این تمایز در آموزه‌های مابعدالطبیعی قدما ریشه دارد که میان واقعیت اشیا و حقیقت آنها تفاوت قائل بودند. این تفکیک در فلسفه افلاطون میان دو عالم «مُثل» و عالم محسوسات دیده می‌شود. نگرش آرمان‌خواهانه حکمت سیاسی دیرین هرچند در دوران جدید رو به افول نهاد و علم سیاست اثباتی هرگونه علایق و دغدغه‌های اخلاقی و هنجاری و تجویزی پیشین را کنار گذاشت، در چند دهه اخیر بازاندیشی‌هایی در جهت احیای برخی علایق و دغدغه‌های حکمت سیاسی دیرین رخ داده است و دانش سیاسی همچون حکمت سیاسی کهن، دانشی غایت‌اندیش و آرمان‌گرا جلوه کرده است (همان، صص. ۶۲، ۹۱). دانش سیاسی اثباتی توجه خود را صرفاً به شناخت امر واقع و تبیین و توضیح پدیده‌های سیاسی معطوف ساخته است و نتیجه معرفتی آن، به‌چالش کشیدن دوگانگی آرمان و واقعیت و تأکید بر امر واقع بود. در این پارادایم، «آنچه می‌تواند باشد» به خاطر تبیین «آنچه هست» نادیده گرفته می‌شود. رفتارگرایی شاخص‌ترین رهیافتی است که درباره تفکیک ارزش‌ها از واقعیت، هیاو به راه انداخته است (مارش و استوکر، ۱۳۸۴، صص. ۱۰۸-۱۲۸). بر خلاف چنین رویکردهایی، در اندیشه سیاسی هنجاری همواره

۱. باید توجه داشت که از مفهوم «هنجار» در علوم اجتماعی به عنوان «معیارهای پذیرفته‌شده برای کردار در جامعه» استفاده می‌شود؛ اما در دانش سیاسی، «هنجار» یعنی نوع مطلوب مناسبات برای جامعه؛ مثلاً عدالت یا آزادی یا همبستگی در اندیشه سیاسی نوعی هنجار محسوب می‌شوند (برای مطالعه بیشتر ر. ک: منوچهری، ۱۳۹۵، ج. ۱، ص. ۲).

بین واقعیت‌های عینی و آرمان‌ها و غایات زندگی سیاسی تفکیک شده است و «ایدئال» در برابر «واقعیت» و «امر واقع» به معنای «آنچه هست» قرار می‌گیرد و به نسبت میان آنها توجه می‌شود. با وجود تفکیک میان واقعیت و آرمان، نمی‌توان انکار کرد که این دو باید نسبتی با یکدیگر داشته باشند؛ از این رو ناگزیر باید دید متفکران سیاسی چگونه بین ذهنیات خود و واقعیت‌های موجود رابطه برقرار کرده‌اند؛ به بیان دیگر اندیشه‌های سیاسی چه نسبتی با امر واقع دارند؟ آیا صرفاً گزاره‌ها و قضایای تخیلی و ذهنی هستند یا برآمده از واقعیت‌های عینی هستند و این امر واقع است که بر اندیشه تأثیر می‌گذارد؟ یک متفکر سیاسی با اتخاذ چه رویکردی می‌تواند در فرایند اندیشه‌ورزی خود نه در دام تخیلات بلندپروازانه و آرمان‌شهرگرانه افتد؛ نه اسیر واقعیت‌ها گردد و نه در ورطه عمل‌گرایی قرار گیرد؟ بنابراین، پرسش اصلی این است که در اندیشه سیاسی، نسبت میان آرمان‌ها و واقعیت‌های عینی را چگونه می‌توان تبیین کرد؟ هر متفکر سیاسی از یک سو با واقعیت‌های تاریخی - اجتماعی مواجه است و از سوی دیگر تلاش می‌کند با ارائه اندیشه‌ای هنجاری، وضع مطلوب را ترسیم کند؛ بنابراین «توجه به واقعیت‌ها» یا «تمایل به ایدئال‌ها» دو نیروی جاذبه‌ای هستند که هر متفکری را در میدان مغناطیسی خود قرار می‌دهند. تاریخ اندیشه سیاسی نشان می‌دهد که اندیشه سیاسی همواره با کششی دوسویه میان آرمان‌گرایی و واقع‌گرایی مواجه بوده است. در یک سو آرمان‌شهرطلبی با تأکید بر باید‌ها و هنجارهای مطلوب قرار دارد و در سوی دیگر واقع‌گرایی که بر الزامات و محدودیت‌های موجود تأکید می‌ورزد (Galston, 2010, pp. 385-411). اندیشمندان آرمان‌گرا بر این باورند که نظریه سیاسی باید بر پایه اصول هنجاری و آرمان‌های مطلوب بنا شود، حتی اگر این آرمان‌ها با واقعیت‌های موجود فاصله داشته باشند. از سوی دیگر واقع‌گرایان سیاسی استدلال می‌کنند که نظریه‌پردازی فاقد توجه به محدودیت‌های عملی و ساختارهای قدرت، نه تنها بی‌فایده که گمراه‌کننده است (Korab-Karpowicz, 2010)؛ اما آیا این دوگانه‌انگاری، تصویری کامل از امکان‌های اندیشه سیاسی به دست می‌دهد؟

این مقاله درصدد صورت‌بندی الگوی دیگری با عنوان «واقع‌نگری» است: الگویی که در آن اندیشمند سیاسی نه از سر ضعف در برابر واقعیت‌ها تسلیم می‌شود و نه در ورای واقعیت‌ها به آرمان‌شهرگرایی می‌پردازد، بلکه با نگاه «واقع‌بین» با واقعیت‌ها مواجه می‌شود تا آرمان‌ها را بر اساس شناخت دقیق از امکانات و محدودیت‌ها تعدیل و بازسازی کند. این رهیافت به دلیل صورت‌بندی بدیع آن، چه بسا با ابهام‌هایی مواجه باشد و مرزبندی آن با رویکرد آرمان‌گرایی، واقع‌گرایی و عمل‌گرایی مغشوش به نظر آید، ولی هدف این مقاله آن است که نشان دهد هریک از این رویکردها انواعی از اندیشه‌ورزی هستند که خصلت‌های متمایز خود را دارند؛ به همین منظور برای روشن‌تر شدن تمایز رویکردهای یادشده، ضمن بیان ویژگی‌های هریک، به تبیین شاخصه‌های واقع‌نگری پرداخته شده است؛ همچنین به نمونه‌هایی از اندیشه‌ورزی سیاسی اشاره شده تا نشان دهیم «واقع‌نگری» نه مفهومی انتزاعی،

بلکه رویکردی است که در تاریخ اندیشه سیاسی مصادیق روشنی دارد.

۱. پیشینه پژوهش

در ادبیات مربوط به روش‌شناسی علوم سیاسی آثار متعددی درباره رهیافت‌های مختلف علوم سیاسی وجود دارد که نحوه مواجهه با امر سیاسی و چگونگی فهم و کسب شناخت درباره آن را توضیح داده است. مارش و استوکر در کتاب *روش و نظریه در علوم سیاسی* شش رهیافت غالب در علوم سیاسی را رهیافت هنجاری، نهادی، رفتارگرایی، انتخاب عقلانی، فمینیسم و گفتمان برشمرده‌اند (مارش و استوکر، ۱۳۸۴، ص. ۳۲). در این اثر هرچند برخی از رویکردها مانند رفتارگرایی و انتخاب عقلایی، واقع‌گرا تلقی شده‌اند و برخی مانند اندیشه هنجاری، درباره ارزش‌های ذهنی و مطلوب هستند، آرمان‌گرایی و یا واقع‌گرایی نهفته در این رویکردها به عنوان رهیافت‌های جداگانه‌ای در علوم سیاسی شناخته نشده‌اند.

صادق حقیقت در اثری متمایز، رهیافت‌های مبتنی بر اثبات‌گرایی، کارکردگرایی، تاریخ‌گرایی، روش‌های تفهیمی، ساختارگرایی و پسامردن را در علوم سیاسی از یکدیگر تمییز داده است (حقیقت، ۱۳۹۸). منوچهری و همکاران نیز رهیافت‌های طبیعت‌گرایی، تفسیرگرایی، پساساخت‌گرایی، گفتمان و انتقادی-هنجاری را به عنوان رهیافت‌های مهم و غالب در علوم سیاسی معرفی کرده‌اند (منوچهری و همکاران، ۱۳۸۷، صص. ۳۷-۱۴۳). منوچهری در بیان تفکیک الگوهای تبیینی از الگوهای هنجاری به اختصار توضیح داده است که الگوهای تبیینی در دانش سیاسی، «امر سیاسی» را همان «وضعیت موجود» می‌دانند، ولی الگوی انتقادی - هنجاری مبتنی بر تمایز بین «آنچه هست» و «آنچه باید - یا می‌تواند - باشد» است. درواقع رویکردهای هنجاری هم شناخت امر واقع را نیاز می‌دانند؛ هم دغدغه‌های آدمی برای زندگی نیک را در پرتو ارزش‌ها و آرمان‌ها تعیین می‌کنند و هم ارائه یک راهنمای عملی (فرونسیس) را ضروری می‌دانند (همان، ص. ۱۴۹). بنابراین همه این رهیافت‌ها در هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی خود به نوعی با مسئله «عین و ذهن» یا «آرمان و واقعیت» ارتباط دارند و نویسندگان فوق نیز به طور ضمنی و گاه پراکنده به آن اشاره‌هایی داشته‌اند؛ ولی پژوهش مستقلی در حوزه اندیشه سیاسی درباره چگونگی نسبت «امر واقع»، «امر مطلوب» و «جهت‌گیری‌های عملی» انجام نشده است. محمودی در پژوهشی موجز با عنوان «مواجهه آرمان‌گرایی و واقع‌گرایی در فلسفه سیاسی افلاطون و ارسطو» کوشیده است این دو رهیافت را از یکدیگر متمایز سازد و فلسفه سیاسی افلاطون را ذیل آرمان‌گرایی و اندیشه سیاسی ارسطو را در چارچوب واقع‌گرایی تعریف کند. از نگاه وی، ارسطو آرای خود را بر پایه واقع‌بینی و تفسیر عینی از طبیعت بشر بنا کرده و از غلطیدن در ورطه اوهام و خیالات اجتناب کرده است؛ ولی افلاطون در ایجاد پیوند میان «هست» و «باید»، رویکردی ذهنیت‌گرایانه دارد و در ترسیم آرمان‌شهر خود بیشتر از منظر ذهنیات، هستی را نظاره می‌کند؛ به همین دلیل در ترسیم مدینه

فاصله به جای آنکه تصویری دقیق و عینی از اوضاع و احوال جامعه و طبیعت بشر داشته باشد، سیمایی سراب‌گونه و غیر واقعی از حیات فردی و اجتماعی ترسیم می‌کند (محمودی، ۱۳۸۲، صص. ۶۲-۶۵).

پژوهش دیگری با عنوان «الگوی مفهومی واقع‌نگری در اندیشه و رفتار سیاسی امام علی (ع)» درصدد مفهوم‌سازی واقع‌نگری و نسبت‌سنجی آن با آرمان‌خواهی برآمده و این بحث را بر اندیشه و رفتار سیاسی امام علی (ع) تطبیق داده است. این پژوهش، با اشاره به برخی ویژگی‌های واقع‌نگری مانند انعطاف‌پذیری در تنظیم آرمان‌ها و توجه به شرایط زمان و مکان، تدریجی بودن تحقق وضع مطلوب، لزوم توجه به مقدرات و امکانات عملی، کوشیده است برخی رفتارهای سیاسی امام (ع) مانند مسئله جانشینی، پذیرش حکمیت یا مواجهه با مخالفان را در پرتو این ویژگی‌ها توضیح دهد (رهبر و شریعتی، ۱۳۹۷، صص. ۱۲۹-۱۵۸). پژوهش دیگری به بررسی آرمان‌گرایی و واقع‌گرایی در اندیشه سعدی و فارابی پرداخته و با مقایسه جامعه مطلوب از منظر این دو متفکر، آرای آنها را تلفیقی از آرمان‌گرایی و عمل‌گرایی دانسته است (شعبانی و همکاران، ۱۳۹۸، صص. ۳۹-۵۸). این تحقیق میان واقع‌گرایی، واقع‌بینی و عمل‌گرایی تمایزی قائل نشده و آنها را رویکردی واحد در برابر آرمان‌گرایی دانسته است؛ این در حالی است که هرکدام این رویکردها در فلسفه سیاسی با هم متمایزند و مبانی و پیش‌فرض‌های خاص خود را دارند. در پژوهشی دیگر اندیشه سیاسی ماکیاولی و خواجه نظام الملک مقایسه شده و هر دو ذیل رویکرد واقع‌گرایی تعریف شده‌اند. مطابق این تحقیق، توجه به واقعیت و مصلحت از ارکان اصلی اندیشه‌های ماکیاولی است. خواجه نظام الملک نیز بر این مهم واقف بود که در امر سیاسی همواره ایدئال‌ها و آرمان‌ها راهگشا نیستند، بلکه باید به واقعیت‌ها و آنچه که هستند و نه آن چیزهایی که باید باشند، توجه نمود (سام خانیانی و خائفی، ۱۳۹۶، صص. ۲۲۵-۲۵۵). مدیرشانه‌چی در مقاله «آرمان‌گرایی در شعر، واقع‌گرایی در سیاست»، اندیشه سیاسی ملک الشعراء بهار را بررسی کرده و نتیجه گرفته است که بهار هرچند در شعر سیاسی خود آرمان‌گراست، در رفتار سیاسی‌اش واقع‌گرا به شمار می‌آید. واقع‌گرایی نه به مفهومی که در تناقض با آرمان‌های او باشد، بلکه بدین معنا که عمل سیاسی او مبتنی بر درک درست از شرایط موجود و تعامل با اولویت‌ها در عرصه سیاست بود، نه ایدئال‌های دست‌نیافتنی (مدیرشانه‌چی، ۱۳۹۶، صص. ۳۵-۵۵). این پژوهش هرچند کوشیده است نمونه‌هایی از آرمان‌گرایی و واقع‌گرایی سیاسی بهار را بیان کند، در بخش نظری و در تبیین مفهوم واقع‌گرایی و تمایز آن با عمل‌گرایی و واقع‌بینی با کاستی‌هایی مواجه است؛ به همین جهت در خطایی فاحش، او را به متفکرانی واقع‌گرا همچون ماکیاولی نزدیک می‌داند که هر کار شنیع و خشنی را که مقرون به بقا و کسب قدرت باشد، روا می‌داند. بی‌گمان این امر با آرمان‌گرایی بهار در تناقضی آشکار است. مطالعات فوق نشان می‌دهد که نسبت میان آرمان و واقعیت یکی از دغدغه‌های پژوهشگران حوزه اندیشه سیاسی است؛ ولی مبانی نظری این مسئله و شفاف‌سازی هرچه بیشتر مرزهای سیال میان هر یک از این رویکردها نیازمند پژوهشی مستقل است.

مقاله حاضر درصدد است شاخص‌های «واقع‌نگری» به مثابه نگرشی متمایز از آرمان‌گرایی، واقع‌گرایی و عمل‌گرایی مورد واکاوی قرار دهد؛ مسئله‌ای که در پژوهش‌های موجود در حوزه اندیشه سیاسی بدین صورت بدان پرداخته نشده است.

۲. یافته‌های پژوهش

۱-۲. رهیافت اصالت‌ایده: آرمان‌گرایی سیاسی^۱

آرمان‌گرایی در فلسفه سیاسی، ناظر به پیشنهاد یک نظم سیاسی آرمانی و ارزیابی واقعیت سیاسی موجود بر اساس آن است. ابن‌خلدون نگرش آرمان‌خواهانه را همان اعتقاد به مدینه فاضله می‌داند که نادر و نایاب است یا وقوع آن دور است و حکما تنها از لحاظ فرضیه و به لحاظ نظری درباره آن گفتگو می‌کنند (ابن‌خلدون، ۱۳۷۹، ج. ۱، ص. ۵۹۰). از نظر حمید عنایت آرمان‌خواهی، تعهد از دل و جان نسبت به اهداف والای اجتماعی و سیاسی قطع نظر از عملی‌بودن یا نبودن آنها و اعتناداشتن به بهای مادی و معنوی تحقق آنهاست و یا تمسک آگاهانه به مدینه فاضله و پیگیری اهدافی که به‌صراحت نیل به آنها در شرایط عادی غیرممکن است (عنایت، ۱۳۶۵، ص. ۵۴). مک‌لین آرمان‌گرایی را این‌گونه تعریف کرده است: «آرمان‌گرایی به هرگونه رفتاری اطلاق می‌شود که در جهت دستیابی به هدفی دست‌نیافتنی نظیر برابری یا عدالت شکل می‌گیرد و به مفهوم خاص، به طرفداری از پایان‌دادن به جنگ به گمان تحقق آن با صرف آرزو گفته می‌شود» (مک‌لین، ۱۳۸۷، ص. ۴۶۶). بنابر تعریف‌های فوق، اندیشه سیاسی آرمان‌گرا بیشتر بر «بایدها» و «آنچه باید باشد» تأکید دارد و نقش واقعیت‌های موجود در ترسیم چشم‌انداز مطلوب را نادیده می‌گیرد. گروهی از فیلسوفان سیاسی که درصدد پی‌ریزی آرمان‌شهر و جامعه ایدئال تحت عنوان‌های مختلفی همچون «مدینه فاضله»، «ناکجاآباد» و «شهر خدا» برآمده‌اند، جامعه‌ای با ویژگی‌های بسیار مطلوب را توصیف می‌کنند؛ اما این جامعه چیزی جز یک جامعه خیالی و حقیقتی دست‌نیافتنی نیست؛ از این‌رو اندیشه سیاسی قدیم را غالباً می‌توان آرمان‌گرایانه توصیف کرد. آرمان‌شهر افلاطون به عنوان نخستین فیلسوف سیاسی آرمان‌گرا، نمادی از یک جامعه ایدئال و بدون کاستی است. به باور او این جامعه راستین «نمونه‌ای است در آسمان» که شاید هرگز بر زمین تحقق نیابد، اما فیلسوف می‌تواند نگاه خود را به آن معطوف سازد. افلاطون در کتاب جمهور به این نکته اشاره می‌کند که یکی از همراهان جوان سقراط، جمهوری را جامعه‌ای می‌داند که تنها در دنیای ذهن و اندیشه وجود دارد؛ زیرا به گمان او در هیچ نقطه‌ای از جهان وجود ندارد. سقراط پاسخ می‌دهد: «درست است، اما شاید نمونه‌ای از آن در مینو برای کسانی که می‌خواهند آن را مشاهده کنند و مثل آن را در ذهن خود ایجاد کنند، وجود داشته باشد» (افلاطون، ۱۳۵۳، ص. ۴۹۸)؛ بنابراین اگر تصویری از یک جامعه کامل را تنها با اندیشه و

1. Political Idealism.

سخن ساختیم، اما نتوانستیم ثابت کنیم که چنین جامعه‌ای می‌تواند به مرحله واقعیت درآید، دلیل نارسایی تصویر ما نیست (همان، ص. ۲۷۱).

از همین‌رو برخی از پژوهشگران فلسفه سیاسی کلاسیک معتقدند افلاطون در طرح مسائلی مانند اشتراک در زنان و اموال، یک متفکر آرمان‌گرا و خیال‌پرداز است که عقیده او با واقعیت‌های زندگی بشری تطابق ندارد. او با طرح ایده مالکیت مشترک و عمومی، گویی در آسمان‌ها پرواز می‌کند و با رؤیاهای دست‌نیافتنی اسیر آرمان‌گرایی و ایدئالیسم است (محمودی، ۱۳۸۲، صص. ۶۲-۶۵). آگوستین با کتاب *شهر خدا* و توماس مور با کتاب *آرمان‌شهر* را از شخصیت‌های دیگری دانسته‌اند که در اندیشه سیاسی آرمان‌گرا بوده‌اند. در اندیشه سیاسی اسلامی نیز طیفی از اندیشه‌ورزی‌ها وجود دارد که برخی از آنها بسیار به آرمان‌گرایی نزدیک است. اندیشه مدینه فاضله نزد حکمای اسلامی همچون فارابی را می‌توان به عنوان نمونه بارز آرمان‌گرایی تلقی کرد. وی تحت تأثیر افلاطون، جامعه آرمانی را مدینه‌ای تعریف می‌کند که در آن هماهنگی کامل میان اجزا برقرار است. رئیس اول آن دارای صفاتی همچون عقل نظری کامل، حافظه قوی، عشق به دانش و عدالت و بی‌اعتنایی به لذات مادی است. این مدینه در مقابل انواعی از مدینه‌های غیرفاضله قرار دارد (فارابی، ۱۳۶۱، صص. ۲۷۰-۲۷۴). اگرچه فارابی به افلاطون توجه بیشتری به شرایط تحقق عملی دارد، ساختار کلی نظریه او بر پایه «بایدهای هنجاری» بنا شده است و مدینه فاضله او در مواردی به آرمان‌شهری نزدیک می‌شود که چه‌بسا شرایط تحقق عینی آن فراهم نباشد. همچنین خوانشی از اندیشه امامت شیعی که مشروعیت نظام‌های سیاسی عصر غیبت را نفی کرده و آن را غصب حق امام معصوم می‌داند، سیاستی آرمان‌گرایانه است. بر مبنای این نگرش آرمان‌گرا که می‌توان آن را «ایدئالیسم انتظاری» نامید، حکومت‌های موجود در عصر غیبت فاقد مشروعیت‌اند و تنها در صورت تحقق شرایط آرمانی حضور امام معصوم (ع) است که می‌توان از مشروعیت سیاسی سخن گفت. شیخ مرتضی انصاری (۱۲۱۴-۱۲۸۱ق) هیچ‌یک از نظام‌های سیاسی در غیاب امام معصوم حتی حکومت‌های شیعی را که از آنها به عنوان «جائر مؤمن» یاد می‌کند، دارای حق ذاتی برای اعمال ولایت نمی‌داند و مشروعیت آن را تنها در گرو حضور امام منصوب از سوی خدا می‌داند. از نگاه ایشان، معروف و پسندیده‌بودن یک امر (مانند حکومت دینی) با منوط‌بودن آن به نظر ویژه امام (ع) منافاتی ندارد و محرومیت از آن معروف در دوره غیبت، همانند دیگر برکاتی است که از ما دریغ شده است (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج. ۳، صص. ۵۵۴-۵۵۸). این الگوی آرمانی در عمل در زمان غیبت ناممکن است، ولی ایشان بدون توجه به واقعیت‌ها و محدودیت‌های موجود، همچنان بر زندگی تقیه‌آمیز شیعه در این دوران تأکید می‌کند و بر خلاف برخی از فقیهان همچون علامه نائینی که درصدد سامان‌دهی نظم سیاسی تشیع بر اساس ارائه یک الگوی عملی و قابل تحقق است، هیچ‌یک را جایگزین برای آن در نظر نمی‌گیرد. چنین اندیشه‌ای را می‌توان آرمان‌گرایی محض نامید. خصلت اندیشه‌ورزی آرمان‌گرایانه این است که بدون توجه به امر واقع و

محدودیت‌های آن، درصدد ترسیم وضعیت ایدئال و آرمانی است و نه تنها آرمان‌ها و ارزش‌ها را قربانی امر واقع نمی‌کند، بلکه توجهی به محدودیت‌های آن نیز ندارد.

۲-۲. رهیافت اصالت واقع: واقع‌گرایی سیاسی^۱

واقع‌گرایی در دانش‌های مختلف مانند هنر، ادبیات، فلسفه، اخلاق، حقوق و سیاست معانی متفاوتی دارد. این مفهوم در نظریه‌های علم سیاست به‌وفور به کار برده می‌شود. برخی از نویسندگان، واقع‌گرایی را به معنای در نظر گرفتن عوامل حقیقی و واقعیت‌هایی که در حوادث و امور دخالت دارند تعریف کرده‌اند (پازارگاد، ۱۳۴۴، ص. ۴۹). برخی دیگر واقع‌گرایی را بدین معنا دانسته‌اند که سیاست‌گذار عاقل با تمایز میان حقیقت عینی و پندارهای ذهنی، باید راهبرد خود را صرفاً بر پایه شواهد عینی و رفتارهای واقعی رقیب تنظیم کند (نصری، ۱۳۸۲، ص. ۷۹۳). در تعریف دیگر، واقع‌گرایی به معنای تلاش برای فهم زندگی سیاسی با تمرکز بر «رفتار واقعی» جوامع سیاسی است؛ نه اینکه آنها باید چگونه رفتار نمایند (پنگل، ۱۳۸۴، ص. ۲۳). در این رهیافت، واقعیت‌های سیاسی خود را بر متفکر تحمیل می‌کنند و او ناگزیر در مقام اندیشه‌ورزی، یا اساساً غایات و اهدافی را به عنوان امر مطلوب در نظر ندارد یا از آرمان‌ها و ارزش‌های بنیادین خود به خاطر محدودیت‌های موجود چشم می‌پوشد. متفکر سیاسی در چنین مقامی، یک محافظه‌کار است که درصدد حفظ وضع موجود بوده، برای توجیه امر واقع اندیشه‌ورزی می‌کند. بر همین مبنا حمید عنایت واقع‌گرایی را تمایل به نادیده گرفتن مقتضیات اصول عالی به منظور هماهنگ کردن آنها با اوضاع و احوال گذرا تعریف کرده است؛ این بدین معناست که در اندیشه سیاسی برخی از متفکران آن قدر انعطاف در انطباق آرا و عقایدشان با واقعیت‌های سیاسی وجود دارد که گاه بالاترین ارزش‌های سیاسی نادیده گرفته می‌شود (عنایت، ۱۳۶۵، صص. ۳۳-۳۹). در این معنا واقع‌گرایی به مفهوم تسلیم شدن در برابر وضع اجتناب‌ناپذیر موجود است و ممکن است به «اخلاق‌گریزی» یا فروکاستن سیاست به «مبارزه برای قدرت» منجر شود. از سوی دیگر، در سنت رئالیسم سیاسی بر «امکان‌پذیری» به مثابه شرط اعتبار هنجارهای سیاسی تأکید می‌شود. رئالیست‌ها استدلال می‌کنند که نظریه‌پردازی آرمان‌گرا با فرض تمکین کامل به قوانین و نادیده گرفتن تعارض بنیادین ارزش‌ها، تصویری تحریف‌شده از امر سیاسی به دست می‌دهد (Galston, 2010, pp. 385-411)؛ زیرا هنجاری که شرایط تحقق آن در ساختارهای موجود قدرت و منافع فراهم نیست، نه تنها ساده‌لوحانه بلکه ضد اخلاقی است؛ زیرا توجه را از اصلاحات تدریجی و امکان‌پذیر منحرف می‌سازد (Pasquali, 2016, p. 20)؛ بر این اساس برخی نظریه‌پردازان معاصر، از آرمان‌گرایی در سیاست به دلیل توجه به امور انتزاعی و روی‌گردانی از واقعیت انتقاد کرده و حتی چنین رویکردی را هموارکننده راه استبداد و فاشیسم دانسته‌اند

1. Political Realism.

(پوپر، ۱۳۶۳، برلین، ۱۳۸۵).

در اندیشه سیاسی معاصر رئالیسم سیاسی تحت تأثیر اندیشه متفکرانی مانند ماکیاولی و هابز، توجه و هدف خود را به صورت کامل بر تبیین چگونگی وقوع امور و روابط بین آنها معطوف کرده است. ماکیاولی را اغلب بنیان‌گذار رئالیسم سیاسی مدرن می‌دانند. او با چشم‌پوشی از آرمان‌شهر افلاطون به طور مستقیم به بررسی رفتار واقعی انسان‌ها می‌پردازد و حقایق افلاطون را اوهامی بیش نمی‌داند. وی در شهریار می‌نویسد:

به نظر من مناسب‌تر است که انسان به مطالعه عین حقیقت بپردازد تا اوهام جمهوری‌ها و پادشاهی‌های بسیاری در عالم خیال به تصویر آمده‌اند که هرگز در دنیای واقعی به وجود نیامده و دیده نشده‌اند. آن طور که مردم زندگی می‌کنند، با آن طرزی که باید زندگی کنند خیلی فرق دارد و به همین دلیل آن کس که چیزهای واقعی را به امید چیزهایی که باید اتفاق بیفتد رها نماید، به جای نجات خود، هلاکت خویش را موجب شده است (ماکیاولی، ۱۳۷۵، ص. ۹۴).

از نظر ماکیاولی آرمان‌اندیشی قدما در حوزه سیاست صرفاً «خیال‌پردازی» است و منتهی به نابودی می‌شود و دانش سیاسی باید توجه خود را به واقعیت‌های سیاسی و مناسبات و منطق حاکم بر آنها معطوف سازد، نه آرمان‌پردازی‌های بی‌اثر. این مسیر واقع‌گرایانه در آثار تامس هابز، به‌ویژه در کتاب در باب شهرزند و اثر سترگ وی، *لویاتان*، به یک نظریه منسجم درباره ضرورت قدرت مطلق تبدیل شد (هابز، ۱۳۹۶، صص. ۱۸۹-۱۹۳). اندیشه سیاسی واقع‌گرا، پیش از آنکه در دوران مدرن به عنوان یک نظریه مستقل در غرب تدوین شود، در بطن سنت شریعت‌نامه‌نویسی و اندیشه سیاسی ایران و اسلام ریشه‌هایی عمیق دوانده بود. متفکرانی همچون ماوردی، امام محمد غزالی،^۱ ابن‌جماعه، ابن‌تیمیه و خنجی با درک واقعیت‌های سخت سیاسی و زوال تدریجی قدرت خلافت، حفظ نظم و جلوگیری از فتنه را بر هرگونه آرمان‌گرایی اخلاقی مقدم می‌شمردند (روزنتال، ۱۳۹۶، صص. ۳۸-۸۵)؛ به تعبیر عنایت نوع خاصی از انعطاف‌گرایی در انطباق آرا با واقعیت‌های سیاسی در نوشته‌های آنان مشهود است که در تقابل کامل با آرمان‌خواهی مصالحه‌ناپذیر شیعیان قرار دارد (عنایت، ۱۳۶۵، ص. ۳۹)؛ به همین دلیل است که نظریه سیاسی اهل سنت و جماعت در سده‌های میانه اسلامی را می‌توان «پسینی» دانست؛ بدین معنا که عمل سیاسی و الزامات آن مقدم بر اندیشه و تعیین‌بخش آن بوده است. متأخر بودن نظریه خلافت نسبت به واقعیت‌های سیاسی و منتج‌گشتن آن از اقتضائات عملی، به اندیشه سیاسی اهل سنت و

۱. سیدجواد طباطبایی از منحنی تحول اندیشه سیاسی از آرمان‌گرایی به واقع‌گرایی در تفکر غزالی یاد کرده است (در این باره ر.ک: طباطبایی، ۱۳۹۸، صص. ۱۱۲-۱۶۰).

جماعت صبغه‌ای واقع‌گرایانه بخشیده است (بستانی، ۱۳۸۰، ص. ۹۱). درواقع اندیشه اهل سنت در این باره متأخر از امر واقع است و درصدد توجیه واقعیت‌هایی است که در بیرون رخ داده است؛ یعنی امر واقع خود را بر اندیشه تحمیل کرده است و نظریه تا حد خادِم عمل و نیروی توجیه‌گر آن تنزل یافته است (قادری، ۱۳۹۸، صص. ۲۲-۲۳)؛ اما بر خلاف آن در نظریه امامت شیعی، واقعیت بیرونی بر اساس یک ایدئال سنجیده می‌شود و آموزه‌های سیاسی آن بدون آنکه درعمل و تجربه حکومتی همچون امر واقع ریشه داشته باشد، مورد تأیید قرار می‌گیرد. البته این بدان معنا نیست که آموزه‌های کلامی - سیاسی تشیع هیچ‌گونه ارتباطی با واقعیت‌های سیاسی جامعه نداشته است، بلکه این آموزه‌ها در تعامل با وضعیت سیاسی - اجتماعی موجود بوده است؛ ولی این تعامل به‌گونه‌ای نبوده است که توجیه‌گر امر واقع باشد (همان، صص. ۳۸-۳۹). با استناد به نمونه‌های فوق می‌توان گفت رویکرد واقع‌گرایی در شکل رادیکال آن به جای توجه به حقایق استعلایی و ارزش‌های انتزاعی، به واقعیت‌ها و امور عینی توجه دارد یا در شکل معتدل‌تر، آرمان‌ها و ارزش‌های ذهنی را به دلیل محدودیت‌های عملی، تابع شرایط و مقضیات سیاسی قرار می‌دهد.

۳-۲. رهیافت اصالت عمل: عمل‌گرایی سیاسی^۱

در برابر دو رهیافت آرمان‌گرایی و واقع‌گرایی، رهیافت سومی نیز قرار دارد که آن را «اصالت عمل» یا «عمل‌گرایی» نامیده‌اند و بیشتر با نام فیلسوفان آمریکایی، چارلز سندرز پیرس، ویلیام جیمز و جان دیویی پیوند خورده است. در این سنت فلسفی، حقیقت نه یک امر انتزاعی و مستقل از ذهن، بلکه امری است که در فرایند عمل و تجربه ساخته می‌شود. از منظر عمل‌گرایان، یک گزاره یا ایده زمانی صادق است که «به کار آید» و بتواند مشکلات عملی را حل کند. در مکتب پراگماتیسم، حقیقت با فایده، سود و دستاورد عملی یک عمل سنجیده می‌شود و عمل‌گرایان معیار صدق و کذب گزاره‌ها را فایده‌مندی و عملکرد موفقیت‌آمیز نظریه‌ها می‌دانند و بر این باورند که حقیقتی مطلق و ثابت در همه زمان‌ها و مکان‌ها وجود ندارد. از این منظر، هیچ نظریه‌ای به خودی خود و به طور انتزاعی درست یا غلط نیست؛ بلکه درستی و نادرستی آن به میزان کارآمدی آن در عمل بستگی دارد. به تعبیر ویلیام جیمز «حقیقت آن چیزی است که در باور، خوب و مفید واقع شود» (جیمز، ۱۳۸۲، ص. ۴۶). پراگماتیسم گرچه در آغاز به عنوان اندیشه‌ای صرفاً فلسفی ظهور کرد، پیوند آن با حوزه سیاست، آن را به رهیافتی برای اندیشه‌ورزی سیاسی تبدیل کرد (رهبری، ۱۳۹۰، صص. ۱۲۵-۱۴۲). جان دیویی، فیلسوف برجسته عمل‌گرا، این رویکرد را به صورت نظام‌مند در حوزه سیاست به کار گرفته است. از نظر او، هیچ شکل ثابت و ازپیش‌تعیین‌شده‌ای از دولت وجود ندارد و ارزش و کارآمدی نهادهای سیاسی باید در پرتو شرایط عینی و پیامدهای عملی

1. Political Pragmatism.

آنها ارزیابی شود؛ ازاین‌رو هیچ شکل سیاسی را نمی‌توان واجد قداست ذاتی و دایمی دانست (Dewey, 1927, p. 45-47)؛ بنابراین در قلمرو اندیشه سیاسی، عمل‌گرایی رویکردی است که بر اولویت «عمل سودمند» بر «نظریه هنجاری» تأکید می‌ورزد و مفاهیم و اصول هنجاری را نه به عنوان حقیقت‌هایی مطلق و تغییرناپذیر، بلکه به عنوان فرضیه‌هایی موقت می‌نگرد که ارزش آنها تنها در گرو نتایج عملی و کارآمدی آنها در حل مسائل عینی جامعه است. آنچه درست و حقیقی است، آن چیزی نیست که با یک ایدئال ازپیش‌تعیین‌شده مطابقت داشته باشد و نه آن چیزی که صرفاً واقعیت موجود آن را تحمیل کرده باشد، بلکه آن چیزی است که در مقام عمل «به کار می‌آید» و به حل مسائل انسانی کمک می‌رساند. عمل‌گرایان بر خلاف آرمان‌گرایان که صرفاً آرمان‌شهرها و جامعه ایدئال را ترسیم می‌کنند و بر خلاف واقع‌گرایان که امر واقع را بر اندیشه تحمیل می‌کنند و غالباً به دفاع از وضع موجود می‌پردازند، هیچ‌یک از این دو مسیر را نمی‌پذیرند. آنها اتوپیا نمی‌سازند و ذهن خود را درگیر ایدئال‌های دست‌نیافتنی نمی‌کنند، اما در عین حال تسلیم صرف واقعیت‌های موجود نیز نمی‌شوند. این نگاه عمل‌گرایانه به سیاست، راهی متفاوت از آرمان‌گرایی محض به شمار می‌آید که نهادهای موجود را همواره ناقص و ناکارآمد می‌بیند و در پی جایگزینی کامل آنها با الگویی آرمانی است؛ نیز متفاوت از واقع‌گرایی محافظه‌کار است که نهادهای موجود را به دلیل همان واقعیت‌یافتن‌شان می‌پذیرد و در برابر تغییرهای بنیادین مقاومت می‌کند. سیاست در این رویکر به جای ذهن‌گرایی و آرمان‌گرایی، بیشترین توجه خود را به امور واقعی معطوف می‌سازد (Festenstein, 1997, p. 18-20). این نگرش که بیشتر تجربی است تا نظری و گاه روش «زد و بندی» نیز خوانده می‌شود، اغلب در جامعه آمریکا حاکم بوده است. این رویکرد هرچند از خطر انتزاعی‌بودن افراطی مصون است، ممکن است اصول اساسی و مهم را نادیده بگیرد (اسپرینگز، ۱۴۰۱، ص. ۱۳۴).

بنابر آنچه گذشت تمایز عمل‌گرایی از دورهیافت دیگر را می‌توان در چند مؤلفه اصلی خلاصه کرد:

۱. **نگاه ابزاری به نظریه:** عمل‌گرایان نظریه‌های سیاسی و اصول هنجاری را نه چونان حقیقت‌های مطلق و جاودان، بلکه به عنوان ابزارهایی موقت و اصلاح‌پذیر برای حل مسائل عملی می‌نگرند؛ ازاین‌رو هیچ نظریه‌ای به خودی خود و به طور انتزاعی درست یا غلط نیست؛ بلکه درستی و نادرستی آن به میزان کارآمدی آن در عمل بستگی دارد.

۲. **تأکید بر نتایج عملی:** معیار ارزیابی نظریه‌ها و سیاست‌ها، نتایج عینی و قابل مشاهده آنهاست. چه‌بسا یک نظریه سیاسی از نظر اصول هنجاری بسیار والا و از نظر تحلیل واقعیت‌ها نیز دقیق باشد، اما اگر نتایج عملی آن به بهبود وضع زندگی انسان‌ها منجر نشود، از دیدگاه عمل‌گرا فاقد ارزش است.

۳. **موقتی‌بودن و تجدیدنظرپذیری:** هیچ راه‌حلی قطعی و نهایی برای مسائل سیاسی وجود ندارد. هر راه‌حلی موقتی است و باید در معرض آزمون و خطا قرار گیرد. عمل‌گرایان به جای جستجوی «بهترین

نظام سیاسی» یا «حقیقت نهایی»، بر فرایند بهبود تدریجی و اصلاح مستمر تأکید دارند.

۴-۲. رهیافت ترکیبی: واقع‌نگری سیاسی^۱

در تمایز با رویکردهای فوق می‌توان رویکرد دیگری با عنوان «واقع‌نگری» تعریف نمود. در این رویکرد، متفکر سیاسی نه آرمان‌ها را رها می‌کند و نه در برابر واقعیت‌های سیاسی منفعل می‌شود؛ بلکه با شناخت عمیق واقعیت‌های اجتماعی، آرمان‌ها را تعدیل، بازسازی و اولویت‌بندی می‌کند تا در عین جهت‌گیری هنجاری، امکان‌پذیر و اثرگذار باشند؛ به همین دلیل از تخیل محض و بلندپروازی‌های نظری و آرمان‌گرایانه صرف فاصله می‌گیرد، بدون اینکه در دام واقعیت‌های سیاسی گرفتار آید. در این نگاه، «واقع‌نگر» کسی است که با درک بن‌بست‌های عملی و محدودیت‌ها و قابلیت‌های انسانی، از آرمان‌گرایی انتزاعی فاصله می‌گیرد و بر اساس مقدمات واقعی، برای حفظ، بازسازی یا تخریب نظم موجود اقدام می‌کند؛ به عبارت دیگر در رویکرد واقع‌نگری، جهان عینی به ایده‌ها و تصورات ذهنی تقلیل نمی‌یابد و در عین حال عالم ذهن نیز به واقعیت‌های صرف فرو نمی‌کاهد و اندیشه آدمی برآیند صرف دنیای بیرون محسوب نمی‌گردد. مارتین وبر در مقاله تأثیرگذار خود با عنوان «میان هست‌ها و باید‌ها» نشان می‌دهد که چگونه پیوند «هست» و «باید» نه از طریق نادیده‌گرفتن محدودیت‌های ساختاری (همان‌گونه که در آرمان‌گرایی محض رخ می‌دهد) و نه از طریق تسلیم در برابر وضع موجود (همان‌گونه که در رئالیسم بدبینانه رخ می‌دهد)، بلکه از طریق گفتگوی انتقادی میان نظریه و واقعیت امکان‌پذیر است. به تعبیر وبر واقعیت‌های اجتماعی نه صرفاً محدودیت‌هایی بیرونی برای تحقق آرمان‌ها، بلکه عناصری سازنده در فرایند شکل‌دهی خود آرمان‌ها هستند؛ به عبارت دیگر باید‌های هنجاری در تعامل دیالکتیک با هست‌های واقعی معنا می‌یابند (Weber, 2013, pp. 516-543). برای توضیح بیشتر این رویکرد، شاید مفهوم «آرمان‌شهر واقع‌بینانه» که در آثار متأخر جان راولز مطرح شده است، راهگشا باشد. از دیدگاه راولز وظیفه فلسفه سیاسی ترسیم «امکان‌پذیرترین آرمان‌شهر» است؛ آرمان‌شهری که آرزوهای سیاسی مشروع و واقعی را با قوانین عملی زیست‌جهان اجتماعی سازگار می‌سازد. لوکاس میسری در خوانش خود از راولز، میان «آرمان‌شهرگرایی نظری» و «آرمان‌گرایی واقع‌بینانه» تمایز قابل می‌شود. آرمان‌شهرگرایی نظری فاقد توجه به محدودیت‌های عملی است، ولی آرمان‌شهر واقع‌بینانه ضمن حفظ تعهد به اصول هنجاری، آنها را در پرتو شناخت از شرایط انسانی و سیاسی تعدیل می‌کند؛ بنابراین در رهیافت واقع‌نگری، واقعیت‌ها به طور کامل خود را بر فکر و اندیشه تحمیل نمی‌کنند؛ ولی ایدئال‌های متفکر و آرمان‌های سیاسی او را تعدیل می‌نمایند. این همان چیزی است که اسپریگنز آن را به نقل از ماکس وبر «واقعیت‌های دردرساز» نام نهاده است (اسپریگنز، ۱۴۰۱، ص. ۱۸۱)؛ یعنی برخی واقعیت‌های بیرونی هستند که

1. Political Realistic Approach.

نظریه پرداز در برابر آنها ضرورتاً سر تعظیم فرود می آورد و پذیرش این ضرورت ها نظریه را از خیال بافی صرف خارج می سازد؛ بدین ترتیب تفکر و اندیشه ورزی می باید با شرایط تاریخی و واقعیت های بیرونی پیوند داشته باشد و بدون توجه به واقعیت و هستی اجتماعی، نظریه پردازی صورت نمی گیرد (کنوبلاوخ، ۱۳۹۶، صص. ۲۲۶-۲۴۷).

البته ناگفته نماند که آرمان ها و ارزش ها، انسان کمال طلب را به سوی خود فرا می خوانند و گاه می توانند شور آفرین و انگیزه ساز باشند، ولی بین آرزوها و آرمان ها از یک سو و واقعیت ها و عینیت ها از سوی دیگر فاصله بسیار است. در عالم سیاست ورزی نمی توان همچون شاعران بر توسن خیال تا ناکجا آباد سیر کرد و با قوه تخیل، نظامی آرمانی را سامان داد، بلکه باید بر بستر واقعیت ها و هست ها به تدبیر امور پرداخت و در حوزه واقعیت ها و امکانات و مقدرات گام برداشت. به باور برخی از نویسندگان، این گونه اندیشه ورزی واقع بینانه را می توان در آثار ارسطو مشاهده نمود (محمودی، ۱۳۸۲، صص. ۶۲-۶۵). دیدگاه های ارسطو در مواجهه با آرمان شهرخواهی افلاطون، نوعی مواجهه واقع نگرانانه با آرمان خواهی است (نیکلسون، ۱۳۷۷، صص. ۴۷-۷۱). ارسطو هرگز از عدالت مطلق یا آرمان شهر ایدئال سخن نمی گوید، بلکه در پی «بهترین حکومت ممکن در شرایط موجود» است. این دقیقاً همان واقع نگری در اندیشه سیاسی است (Pasquali, 2016, p. 120).

در حوزه اندیشه سیاسی اسلامی نیز برخی از متفکران سیاسی نگرشی واقع نگرانانه دارند. برجسته ترین نمونه های واقع نگری در فقه سیاسی معاصر را می توان در آرای علامه محمد حسین نائینی ملاحظه کرد. وی در اثر مهم خود، تنبیه الامه و تنزیه المله، در حمایت از انقلاب مشروطه ایران، نظریه ای واقع بینانه درباره حکومت در عصر غیبت ارائه می دهد. مشروطه خواهی نائینی از این جهت می تواند اندیشه ای واقع نگرانانه تلقی شود که وی به روشنی آرمان غایی شیعه (حکومت امام معصوم (ع)) را می پذیرد، ولی بر این باور است که در عصر غیبت، «اقامه عدل و دفع ظلم» به طور کامل ممکن نیست؛ بنابراین در دوران حرمان از حکومت ایدئال امام معصوم (ع) ولایت فقیهان جامع الشرایط می تواند بدیل مناسب و حکومتی نزدیک به آن باشد. در صورت عدم بسط ید فقیهان نیز بدیل مناسبی که می تواند در دفع ظلم و اقامه عدل مؤثر باشد، سلطنت مشروطه است؛ بنابراین نائینی نظام سیاسی مطلوب خود را در سه سطح متفاوت ترسیم می کند و هر کدام که امکان عملی آن فراهم نبود، لایه بعدی وجهی از مشروعیت را دارا خواهد بود. آرمان نهایی نائینی، دولت مشروطه نیست، ولی در نبود حکومت مطلوب، بر استبداد مطلق ترجیح دارد و قدر مقدور جامعه آن روز ایران تلقی می شود. این یعنی تعدیل آرمان براساس شناخت واقعیت های تاریخی که نشانه واقع نگری است (فیرحی، ۱۴۰۲، صص. ۲۶۷-۲۶۸).

دیدگاه ها و مواضع امام خمینی در رابطه با پذیرش نظم جمهوری را نیز می توان بر طبق همین رهیافت تحلیل کرد. پذیرش جمهوریت در اندیشه سیاسی ایشان بر اساس رویکرد واقع نگری و با در نظر گرفتن

قابلیت‌های عینی و نظری نظم جمهوری، همراه با ملاحظه برخی محدودیت‌ها مانند نبود تجربه حکمرانی، در دسترس نبودن الگوی مناسب برای تحقق حکومت اسلامی مطلوب و توجه به ضرورت‌هایی همچون لزوم اجرای شریعت و اولویت محتوا بر شکل حکومت، صورت پذیرفته است؛ بنابراین امام خمینی در اندیشه‌ورزی سیاسی، نه یک واقع‌گرایا عمل‌گرای سیاسی است و نه یک آرمان‌گرای خیال‌پرداز، بلکه با توجه به قابلیت‌ها، امکانات، ضرورت‌ها و اولویت‌ها که لازمه یک نظریه‌پردازی واقع‌بینانه است، نظم جمهوری را به عنوان قدر مقدور حکمرانی متعالی معرفی کرده است (عمادی و استوار، ۱۴۰۳، صص. ۳۷-۵۷). از نگاه شهید بهشتی نیز اسلام یک مکتب ایدئالیستی است؛ نه به این معنا که مکتبی خیال‌پرداز است و به لحاظ هستی‌شناسی، واقعیت را منکر می‌شود یا در عالم اجتماع و مسائل اجتماعی در رؤیاها به سر می‌برد؛ بلکه بدین معنا که یک انسان مسلمان در زندگی ایده دارد و در پی تحقق بخشیدن به ایده‌ها و اهداف مطلوب است و نه تنها تسلیم واقعیت‌ها نیست، بلکه بر آنها حکومت می‌کند و در صدد تغییر آنهاست. «اسلام واقع‌بین است؛ یعنی می‌گوید تو می‌کوشی واقعیت‌ها را مطابق خواست خودت در بیاوری، تو می‌کوشی تا جهان را مطابق میل خودت بسازی، اما صد درصد موفق نمی‌شوی ... بنابراین اسلام هم واقعیت و هم قدرت انسان را بر تغییر جهان می‌پذیرد» (حسینی بهشتی، ۱۴۰۰، ج. ۳، صص. ۱۲۰-۱۲۱).

۳. نتیجه‌گیری

اندیشه‌های سیاسی بر پایه سه مؤلفه «واقعیت‌ها»، «ایده‌ها» و «تجویزها» شکل می‌گیرند. واقع‌گرایان بیشتر توجه خود را به «آنچه هست» معطوف داشته‌اند. آرمان‌گرایان بر «آنچه باید باشد» تأکید دارند و عمل‌گرایان نیز بر «آنچه باید انجام شود» اصرار می‌ورزند. رویکرد واقع‌گرایی با نگرشی اثبات‌گرایانه، ایده‌ها و حقایق بنیادین را نفی می‌کند یا در بهترین حالت، از آنها به نفع واقعیت‌های موجود چشم می‌پوشد. در مقابل، آرمان‌گرایی بر اصول و ارزش‌های استعلایی تأکید دارد و در اندیشه‌ورزی، برای واقعیت‌های موجود یا محدودیت‌های عملی منزلتی قایل نیست. رویکرد عمل‌گرایی نیز اساساً حقایق و ارزش‌ها را بر مبنای فایده‌مندی و دستاوردهای عملی می‌سنجد و به جای توجه به «امر واقع» یا «امر مطلوب»، بر «عمل سودمند» تأکید دارد؛ بنابراین سه رهیافت آرمان‌گرایی، واقع‌گرایی و عمل‌گرایی هر کدام به گونه‌ای متفاوت نسبت میان «هست» و «باید» را توضیح داده‌اند و به لحاظ منطقی و از منظر مبانی و پیش‌فرض‌ها با یکدیگر متفاوت هستند. مقاله حاضر با ارجاع به اندیشه سیاسی برخی از متفکران سیاسی در پی استخراج و ارائه الگویی متمایز از این سه رهیافت است. یافته‌ها نشان می‌دهد که رابطه «هست» و «باید» در اندیشه سیاسی را نمی‌توان در چارچوب تقابل ساده‌انگارانه آرمان‌گرایی در برابر واقع‌گرایی و عمل‌گرایی توضیح داد. نوآوری اصلی این پژوهش در مفصل‌بندی چهار ویژگی، رهیافت

واقع‌نگری (واقع‌بینی) است که آن را از دیگر رهیافت‌های اندیشه سیاسی متمایز می‌سازد. «اندیشه‌ورزی بر مبنای درک درست از واقعیت موجود»، «تقدم اندیشه بر واقعیت و عمل سیاسی»، «تعهد به آرمان‌ها در پرتو امکانات و محدودیت‌های عملی»، و «پرهیز از عمل‌گرایی و منفعت‌اندیشی» خصلت‌های مهمی هستند که رهیافت واقع‌نگری تلاش می‌کند بر اساس آنها میان آرمان و واقعیت، نظر و عمل، ایستایی و محافظه‌کاری با پویایی و رهایی‌بخشی جمع نماید. در اندیشه سیاسی واقع‌نگر، مواجهه با چالش‌ها و بحران‌ها به عنوان امر واقع، گام نخست در اندیشه‌ورزی است. این رویکرد به‌شدت به موضوعات عملی و روزمره جامعه ارتباط می‌یابد و اندیشه‌ورزی را از درک درست واقعیت‌های اجتماعی آغاز می‌کند، نه از مسائل صرفاً انتزاعی؛ بدین ترتیب در رویکرد واقع‌نگری، منطق درونی تفکر از واقعیت اجتماعی آغاز می‌کند و تا حدود زیادی رویکردی نقادانه به وضع موجود دارد، ولی در رویکرد آرمان‌گرایی از پرسش‌های انتزاعی و مشکلاتی که با نظم خیالی تصویر شده در ذهن ناسازگار است، آغاز می‌گردد. آرمان‌گرایی فاقد بینش همه‌جانبه است و اساساً هدف آن توضیح رخداد‌های بیرون از ذهن نیست، بلکه فارغ از زمان و مکان خاص در پی بازسازی یک نظم خیالی مطلوب است. البته توجه به واقعیت‌های اجتماعی به معنای تسلیم‌شدن در برابر آنها و یا نفی هنجارهای مطلوب نیست. واقع‌نگری به لحاظ معرفت‌شناسی، بر این اصل استوار است که اندیشه بر امر واقع مقدم است و واقعیت‌های بیرونی همواره در ترازوی الگوهای آرمانی سنجیده می‌شوند. این رویکرد با مرزبندی صریح در برابر رویکردهای توجیه‌گر که تفکر را به ابزاری برای تثبیت وضع موجود فرومی‌کاهند، بر استقلال ساحت اندیشه تأکید دارد. حاصل واقع‌گرایی، انفعال و سازش با واقعیت موجود است؛ ولی نتیجه واقع‌نگری پرهیز از تسلیم‌شدن در برابر واقعیت‌های نامطلوب است.

همچنین در اندیشه سیاسی واقع‌نگر، آرمان‌ها به مثابه فراروایت‌هایی تعدیل‌پذیر محسوب می‌شوند، نه صرفاً فرمان‌هایی مطلق و متعالی؛ بلکه اصولی جهت‌بخش هستند که در مواجهه با واقعیت‌ها معنا و اولویت می‌یابند. در این رویکرد، بنیادی‌ترین نقش واقعیت، تعیین مرزهای امکان برای آرمان‌هاست. هر نظریه هنجاری باید با واقعیت‌هایی همچون خودخواهی انسان‌ها، توزیع نابرابر قدرت و منابع، محدودیت امکانات و مانند اینها مواجه شود؛ بنابراین «واقع‌نگری» به جای پافشاری بر ایدئال‌ها، به واقعیت‌ها و شرایط تحقق و امکان عملی هنجارها و ارزش‌ها نظر دارد و آرمان‌هایی را که شرایط تحقق آنها فراهم نیست، تعدیل می‌کند. متفکر واقع‌نگر بر خلاف متفکر واقع‌گرا، از آرمان‌های خود چشم نمی‌پوشد، بلکه آنها را اولویت‌بندی می‌کند و بر خلاف متفکر آرمان‌گرا، به جای انتظار برای «آرمان‌شهر بی‌نقص»، تلاش برای «اصلاح تدریجی» را برمی‌گزیند. اندیشه سیاسی واقع‌نگر اگرچه امکانات و محدودیت‌های عملی را در نظر دارد و با آن، چشم‌انداز مطلوب خود را تعدیل یا اولویت‌بندی می‌کند، این به معنای عملگرایی نیست. پراگماتیست‌ها از اساس منکر حقایق ثابت و مطلق هستند و معیار حقیقت را سودمندی می‌دانند

و این کاملاً با واقع‌نگری بیگانه است. واقع‌نگری سیاسی برای ایده‌ها و آرمان‌های خود اصالت قایل است و آنها را بخشی از حقیقت می‌داند، ولی همواره در نظر دارد که این ایده‌ها امکان عملی نیز داشته باشند و رؤیاهای صرف نباشند؛ بنابراین در مقام ترسیم وضعیت مطلوب به گونه‌ای اندیشه‌ورزی می‌کند که با امکانات عملی موجود نیز سازگار باشد و در مقام تجویز نیز راه‌کارهایی ارائه می‌دهد که ایده‌های اولویت‌دار را به‌خوبی محقق سازد. بنابراین واقع‌نگری به مثابه رهیافتی در میانه آرمانگرایی رادیکال و واقع‌گرایی رادیکال می‌تواند صورت‌بندی شود. واقع‌نگری نه تسلیم در برابر واقعیت‌هاست (همچون واقع‌گرایی)، نه کنار گذاشتن آرمان‌ها به نفع کارآمدی محض (مانند عمل‌گرایی)، و نه بی‌توجهی به محدودیت‌های عملی (همانند آرمان‌گرایی محض)، بلکه راهی میانه و هوشمندانه برای پیوندادن اندیشه و عمل در جغرافیای ممکن‌هاست.

منابع

- ابن خلدون (۱۳۷۹). *مقدمه العبر*. (ج. ۱). م. پ. گنابادی (مترجم). تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- اسپریگنز، ت. (۱۴۰۱). *فهم نظریه‌های سیاسی*. (چاپ هفدهم). ف. رجایی (مترجم). تهران: انتشارات آگه.
- افلاطون (۱۳۵۳). *جمهوری*. م. ح. لطفی. (مترجم). تهران: نشر خوشه.
- انصاری، م. (۱۴۱۵ق). *المکاسب*. (ج. ۳). قم: کنگره بزرگداشت شیخ انصاری.
- برلین، آ. (۱۳۸۵). *سرشت تلخ بشر*. ل. سازگار (مترجم). تهران: ققنوس.
- بستانی، ا. (۱۳۸۰). *عالم خیال و استلزامات سیاسی آن*. رساله دکتری. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- بشیریه، ح. (۱۴۰۰). *احیای علوم سیاسی؛ گفتاری در پیشه سیاست‌گری*. (چاپ پنجم). تهران: نشر نی.
- بهاء‌الدین پ. (۱۳۴۴). *مکتب‌های سیاسی*. تهران: انتشارات اقبال.
- پنگل، ت. (۱۳۸۴). *عدالت در میان ملل*. م. یونسی (مترجم). تهران: وزارت امور خارجه.
- پوپر، کارل. (۱۳۶۳). *جامعه باز و دشمنان آن*. ع. فولادوند (مترجم). تهران: خوارزمی.
- جیمز، و. (۱۳۸۲). *پراگماتیسم؛ راهی نو برای برخی از راه‌های کهن اندیشیدن*. ع. رشیدیان (مترجم). تهران: نشر نی.
- حسینی بهشتی، م. (۱۴۰۰). *در مکتب قرآن*. (ج. ۳). تهران: روزنه.
- حقیقت، ص. (۱۳۹۸). *روش‌شناسی علوم سیاسی*. (ویراست چهارم؛ چاپ پنجم). قم: دانشگاه مفید.
- رهبر، ع. ع.؛ شریعتی، م. (۱۳۹۷). *الگوی مفهومی واقع‌نگری در اندیشه و رفتار سیاسی امام علی (ع)*. پژوهش‌های اعتقادی و کلامی، ۸(۳۲)، صص. ۱۵۸-۱۲۹.
- رهبری، م. (۱۳۹۰). *پراگماتیسم و سیاست: مروری بر تأثیرات رویکرد پراگماتیستی در حوزه سیاسی*. سیاست، ۴۱(۲)، صص. ۱۴۲-۱۲۵.
- روزنتال، ا. آ. ج. (۱۳۹۶). *اندیشه سیاسی اسلام در سده‌های میانه*. ع. اردستانی (مترجم). تهران: انتشارات قومس.
- سام خانیانی، م. ج.؛ خانقی، ع. (۱۳۹۶). *مصلحت‌بینی و واقع‌گرایی در اندیشه‌های سیاسی ماکیاوولی و خواجه نظام الملک*. سیاست جهانی، ۶(۱)، صص. ۲۵۵-۲۲۵.
- شعبانی، م.؛ سام خانیانی، ع. ا.؛ فرزانه‌پور، ح. (۱۳۹۸). *آرمان‌گرایی و واقع‌گرایی سیاسی در اندیشه سعدی و فارابی*. *کاووش‌نامه ادبیات تطبیقی*، ۹(۳۳)، صص. ۵۸-۳۹.
- طباطبایی، س. ج. (۱۳۹۸). *درآمدی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران*. تهران: کویر.
- عمادی، ع.؛ استوار، ر. (۱۴۰۳). *جایگاه نظم جمهوری در الگوی حکمرانی متعالی از دیدگاه امام خمینی*. حکمرانی متعالی، ۵(۲۰)، صص. ۵۷-۳۷.
- عنایت، ح. (۱۳۶۵). *اندیشه سیاسی در اسلام معاصر*. ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی. (چاپ دوم). تهران: انتشارات خوارزمی.
- فارابی، ا. (۱۳۶۱). *اندیشه‌های اهل مدینه فاضله*. (چاپ دوم). س. ج. سجادی (مترجم). تهران: کتابخانه طهوری.
- فیرحی، د. (۱۴۰۲). *آستانه تجدد در شرح تنبیه الامة وتنزیه الملة*. (چاپ پنجم). تهران: نشر نی.
- قادری، ح. (۱۳۹۸). *اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران*. تهران: انتشارات سمت.
- کنوبلاوخ، ه. (۱۳۹۶). *مبانی جامعه‌شناسی معرفت*. (چاپ چهارم). ک. ا. راسخ (مترجم). تهران: نشر نی.

- مارش، د.؛ استوکر، ج. (۱۳۸۴). *روشن و نظریه در علوم سیاسی*. (چاپ دوم). ا.م. حاجی‌یوسفی (مترجم). تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- ماکیاوی (۱۳۷۵) *شهریار*. (چاپ سوم). د. آشوری (مترجم). تهران: مرکز.
- محمودی، س.ع. (۱۳۸۲). *مواجهه آرمان‌گرایی و واقع‌گرایی در فلسفه سیاسی افلاطون و ارسطو*. *اطلاعات سیاسی - اقتصادی*، شماره ۹۹-۱۰۰، صص. ۶۲-۶۵.
- مدیرشانه‌چی، م. (۱۳۹۶). *آرمان‌گرایی در شعر، واقع‌گرایی در سیاست: سیری در اندیشه و عمل سیاسی بهار*. *پژوهش‌های راهبردی سیاست*، ۵(۵۰)، صص. ۳۵-۵۵.
- مک لین، ا. (۱۳۸۷). *فرهنگ علوم سیاسی آکسفورد*. (چاپ دوم). ح. احمدی (مترجم). تهران: میزان.
- منوچهری، ع. (۱۳۹۵). *فراسوی رنج و رؤیا: روایتی دلالتی - پارادایمی از تفکر سیاسی*. (ج ۱). تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.
- منوچهری، ع. و همکاران (۱۳۸۷). *رهیافت و روشن در علوم سیاسی*. تهران: سمت.
- نصری، ق. (۱۳۸۲). *جایگاه و مفهوم روش در مکتب واقع‌گرایی*. *مطالعات راهبردی*، ۶(۲۲)، صص. ۷۸۹-۸۱۲.
- نیکلسون، پ. (۱۳۷۷). *ارسطو، آرمان‌ها و واقعیت‌ها*. در: ب. ردهد. *اندیشه سیاسی از افلاطون تا ناتو*. (چاپ سوم). م. کاخی و ا. افسری (مترجمان). تهران: نشر آگه.
- هابز، ت. (۱۳۹۶). *لویاتان*. ح. بشیریه (مترجم). تهران: نشر نی.

References

- Anṣārī, M. (1994). *Al-Makāsib* (Vol. 3). Congress for the Commemoration of Shaykh Ansari. [In Arabic]
- Bahaoddin, P. (1965). *Political schools*. Eqbal Publishing. [In Persian]
- Bashiriyyeh, H. (2021). *Reviving political science: Reflections on the profession of politics* (5th ed.). Ney. [In Persian]
- Bastani, A. (2001). *The imaginal world and its political implications* (Doctoral dissertation). Tarbiat Modares University, Tehran. [In Persian]
- Beheshti, M. H. (2021). *In the school of the Qur'an* (Vol. 3). Rozaneh. [In Persian]
- Berlin, I. (2006). *The crooked timber of humanity: Chapters in the history of ideas* (L. Sazegar, Trans.). Qoqnoos. [In Persian]
- Dewey, J. (1927). *The public and its problems*. New York, NY: Henry Holt and Company.
- Emadi, A., & Ostovar, R. (2024). The place of republican order in the model of transcendent governance from the perspective of Imam Khomeini. *Transcendent Governance*, 5(20), pp. 37–57. [In Persian]
- Enayat, H. (1986). *Modern Islamic political thought* (B. Khorramshahi, Trans.; 2nd ed.). Kharazmi Publishing. [In Persian]
- Fārābī, A. (1982). *The opinions of the virtuous city* (2nd ed.; S. J. Sajjadi, Trans.). Tahouri Library. [In Persian]
- Feirahi, D. (2023). *The threshold of modernity: A commentary on Tanbīh al-Umma wa-Tanzīh al-Milla* (5th ed.). Ney. [In Persian]

- Festenstein, M. (1997). *Pragmatism & Political Theory from Dewey to Rorty*. University of Chicago Press, Chicago.
- Galston, W. A. (2010). Realism in political theory. *European Journal of Political Theory*, 9(4), pp. 385-411.
- Ghaderi, H. (2019). *Political thought in Islam and Iran*. SAMT Publishing. [In Persian]
- Haghighat, S. (2019). *Methodology of political science* (4th ed., 5th printing). Mofid University. [In Persian]
- Hobbes, T. (2017). *Leviathan* (H. Bashiriyeh, Trans.). Ney. [In Persian]
- Ibn Khaldūn. (2000). *Muqaddamat al- Ibar* (Vol. 1; M. P. Gonabadi, Trans.). Elmi va Farhangi Publishing. [In Persian]
- James, W. (2003). *Pragmatism: A new name for some old ways of thinking* (A. Rashidian, Trans.). Ney. [In Persian]
- Knoblauch, H. (2017). *Fundamentals of the sociology of knowledge* (4th ed.; K. A. Rasekh, Trans.). Ney. [In Persian]
- Korab-Karpowicz, W. J. (2010). *Political Realism in International Relations*. In: E. N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford University.
- Machiavelli, N. (1996). *The Prince* (3rd ed.; D. Ashouri, Trans.). Markaz Publishing. [In Persian]
- Mahmoudi, S. A. (2003). The encounter between idealism and realism in the political philosophy of Plato and Aristotle. *Political-Economic Information*, (99–100), pp. 62–65. [In Persian]
- Manouchehri, A. & et al. (2008). *Approaches and methods in political science*. SAMT Publishing. [In Persian]
- Manouchehri, A. (2016). *Beyond suffering and dreams: A paradigmatic–semantic account of political thought* (Vol. 1). Institute for Islamic History Research. [In Persian]
- Marsh, D., & Stoker, G. (2005). *Theory and methods in political science* (2nd ed.; A. M. Haji-Yousefi, Trans.). Strategic Research Institute. [In Persian]
- McLean, I. (2008). *The Oxford dictionary of political science* (2nd ed.; H. Ahmadi, Trans.). Mizan. [In Persian]
- Modir-Shanechi, M. (2017). Idealism in poetry, realism in politics: A study of Bahar's political thought and practice. *Strategic Political Studies*, 5(50), pp. 35–55. [In Persian]
- Nasri, Q. (2003). The place and concept of method in the school of realism. *Strategic Studies*, 6(22), p. 789–812. [In Persian]
- Nicholson, P. (1998). Aristotle, ideals and realities. In B. Redhead, *Political thought from Plato to NATO* (3rd ed.; M. Kakhi & A. Afsari, Trans.). Agah Publishing. [In Persian]
- Pangle, T. L. (2005). *Justice among nations* (M. Younesi, Trans.). Ministry of Foreign Affairs. [In Persian]
- Pasquali, F. (2016). *Virtuous imbalance: Political philosophy between desirability and feasibility*. London & New York: Routledge.
- Plato. (1994). *The Republic* (M. H. Lotfi, Trans.). Khosheh Publishing. [In Persian]

- Popper, K. (1985). *The open society and its enemies* (E. A. Fouladvand, Trans.). Kharazmi Publishing. [In Persian]
- Rahbar, A. A., & Shariati, M. (2018). A conceptual model of realism in the political thought and conduct of Imam Ali. *Religious and Theological Studies*, 8(32), pp. 129–158. [In Persian]
- Rahbari, M. (2011). Pragmatism and politics: A review of the effects of the pragmatic approach in the political sphere. *Politics*, 41(2), pp. 125–142. [In Persian]
- Rosenthal, E. I. J. (2017). *Political thought in medieval Islam* (A. Ardestani, Trans.). Ghoomes Publishing. [In Persian]
- Sam-Khaniani, M. J. & Khaefi, A. (2017). Expediency-oriented thinking and realism in the political thought of Machiavelli and Khwāja Nizām al-Mulk. *Global Politics*, 6(1), pp. 225–255. [In Persian]
- Shabani, M., Sam-Khaniani, A. A., & Farzanepour, H. (2019). Political idealism and realism in the thought of Sa'di and al-Farabi. *Comparative Literary Studies*, 9(33), pp. 39–58. [In Persian]
- Spragens, T. (2022). *Understanding political theories* (17th ed.; F. Rajaei, Trans.). Agah Publishing. [In Persian]
- Tabatabaei, S. J. (2019). *An introduction to the history of political thought in Iran*. Kavir. [In Persian]
- Weber, M. (2013). Between 'isses' and 'oughts': IR constructivism, Critical Theory, and the challenge of political philosophy. *European Journal of International Relations*, 20(2), pp. 516–543.